

Higany hullott Szodomára?

Avagy: a bibliafordító esete az alkímiával

1. A közismert bibliai történet szerint Szodoma és Gomorra pusztulását égből hulló „tűz és kén” okozta (vö. Ter 19, 24).¹ A Biblia szövege összesen tizenöt alkalommal említi a *kén*-t (hétszer fordul elő az Ószövetség könyveiben, nyolcszor az Újszövetségben), mindannyiszor úgy, mint az Isten büntetéseként bekövetkezett csapás, szenvedés, illetve pusztulás, megsemmisülés eszköze.

1.1. János apostol apokaliptikus látomásában a pusztulást hozó lovasok mellvértje – a Vulgata szövege szerint – tűz (vörös), jácint (kék) és kén (sárga) színű (Jel 9, 17), oroszlánfejű lovaik szájából pedig a lovasok páncéljának színével megfeleltethetően tűz, füst és kén tört elő (9, 17). Ettől a tűztől, füsttől és kéntől elpusztult az emberiség egyharmada (9, 18).

A kén e bibliai könyvben még négyszer fordul elő. Mindaz, aki leborul a vadállat és képmása előtt, tűzben és kénben fog szenvedni (Jel 14, 10). A szenvedésnek ez a helye minden bizonnyal egy tó. Később ugyanis arról értesülünk, hogy kénköves, tüzes tóba („in stagnum ignis et sulphuris”) vetették a fent említett vadállatot és a hamis prófétát (Jel 19, 20), utóbb magát a Sátánt (Jel 20, 9), végül pedig a nagy bűnösöket is (Jel 21, 8). E büntetésről azt mondja a bibliai leírás, hogy „Ez lesz a második halál” (Jel 21, 9). A kénköves tüzes tó tehát nem más, mint Isten végső büntetésének, a kárhozatnak az apokaliptikus képe.

1.2. Az ószövetségben a Jelenések könyvének büntetéséhez hasonló látomásról olvasunk Izajás próféta apokaliptikus jövendölésében: az Úr lehelete, mint kénköves folyam, borítja majd tűzbe Asszíriát (Iz 30, 33). A Jordán völgyében ősidőktől fogva ismeretesek kénes források, illetve kénes lerakódások (BibliaiLex. *kén*). Ez utóbbiak a termőföld terméketlenné válását is okozhatják, erre többek között Izajásnál találunk utalást: az Úr bosszújának napján Edom termőföldje kénnyé válik (Iz 34, 9). Feltehetően ide kapcsolható Jób könyvének (kissé homályos) Vulgatabeli leírása is, mely szerint a gonoszok sátrát kénnel szórják majd be (Jób 18, 15). A szöveg folytatásaként ugyanis arról olvasunk, hogy (a gonosz ember?) gyökerei elszáradnak. Ha a két mondatrész-

1 A tanulmány szövegében a bibliai könyvekre (a követhetőség kedvéért a latin nyelvű idézések esetén is) a közkeletű magyar katolikus fordítások rövidítéseivel hivatkozom, l. pl. Biblia 1973: 7.

let összekapcsolható, akkor a kénrel való beszórás – a terméketlen földben kipusztuló gyökerek metaforikus képével – a gonosz ember terméketlenségére, utódainak kipusztulására utalhat (vö. a szöveg folytatásával: Jób 18, 19).

1.3. A további négy ószövetségi és egy újszövetségi előfordulás arról tudósít, hogy az Úr büntetésként az égből hullat tüzet és ként. A bűnösökre parazsat (a Vulg. tévesen: *laqueos* 'hurkokat') hullat, illetve tüzet és ként (Zsolt 11, 6; a Vulgatában: 10, 7), újabb apokaliptikus látomásként pedig ugyancsak az égből aláeső tűz és kén pusztítja el Gógot, seregét és számos népet, mely vele tart (Ez 38, 22).

1.4. Az Úr büntetéseként – a Biblia egyik legismertebb története szerint – Szodoma és Gomorra városát is égből hulló tűz és kén pusztította el. Az Ábrahámmal kapcsolatos esemény a Teremtés könyvének lapjain olvasható: „Igitur Dominus pluit super Sodomam et Gomorrhā sulphur et ignem a Domino de caelo” (Vulgata, Ter 19, 24), azaz: 'Ezért az Úr Szodomára és Gomorrára tüzet és ként hullatott az Úrtól, az égből'. („Az égből” az újabb kutatások szerint a héber szöveg – később a főszövegbe került – glosszája, vö. BG. 68.) Két további bibliai hely elrettentő példaként idézi fel a szomorú eseményt.

A Második törvénykönyvben a szövetségkötéssel összefüggésben – annak megszegése esetén – Isten olyan büntetést helyez kilátásba, amely annak idején Szodoma pusztulását okozta. Figyelemre méltó, hogy e szöveg nem említi, hogy a pusztító csapás az égből jött, csupán azt, hogy a termőföldet kén és forró só tette terméketlenné (vö. 1.2.). Az itt megfogalmazott (ún. deuteronomikus) hagyomány szerint Isten büntetése Szodomán és Gomorrán kívül más városokat is sújtott: „kiégeti kénkövel és forró sóval, úgy, hogy többé bevetni nem lehet, és semmi zöldet sem terem, hasonlóan a felforgatott Szodomához és Gomorrához, Ádámához és Szeboimhoz, amelyeket az Úr haragjában és bosszújában felforgatott” (MTörv 29, 23: Biblia 1930; a héber számozást követő mai kiadásokban 29, 22; e hagyományhoz vö. még Oz 11, 8).

Az Újszövetségben Lukács evangéliuma az apokalipszissal, az Emberfia végső eljövételével kapcsolatosan idézi fel Szodoma pusztulását, a Teremtés könyvében leírtaknak megfelelően: „azon a napon, amelyen Lót elhagyta Szodomát, tűz és kénkö esett az égből, és elpusztított mindenkit” (Lk 17, 29).

2. A kénes folyók és a kén kicsapódásától terméketlenné vált földek – mint erre fentebb utaltunk – ismeretesekek voltak a Jordán völgyében. Az égből hulló tűz és kén jelenségének magyarázatára ugyanakkor többféle feltételezés is napvilágot látott.

2.1. E természeti katasztrófát leginkább valamiféle vulkanikus tevékenységgel szoros kapcsolatba hozni (vö. pl. Biblia 1973: 65). Ifjabb Plinius a Vezúv Kr. u. 79-ben történt, Pompejít elpusztító kitörésével kapcsolatosan említi a tüzet és a ként: „a lángok és a kengőz, a lángok hírnöke miatt a többiek futásnak eredtek” (Plinius: Ep. VI. 16, 18; Ford. 1981: 185). Kén ugyanakkor a vulkánkitörés utáni kigőzölgésből is kicsapódhat. (A vulkáni gázok ugyanis szúrós szagú, mérgező kén-dioxidot, valamint jellegzetesen záptojás szagú, szintén nagyon mérgező kén-hidrogént is tartalmaznak, e két gáz egymásra hatásaként elemi kén és víz keletkezik.) Ez utóbbi lehetőség egyben megfelelne a bibliai említés „tűz és kén” sorrendjének is.

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a fordításokban gyakorta alkalmazott *kénkö* tévesen kelti a „kénközet” képzetét. A terméskénnek ugyanis egyfelől alacsony az

olvadáspontja, másfelől igen gyúlékony. Tehát, ha esetleg vulkánkitörés esetén a levegőbe is jut, elolvad, illetve meggyullad, s így maga a kén nemigen hullhat le „kőként”. Másfelől a régiségben a *kénkő* lexéma jelentése egyszerűen 'kén' volt. A *kén* szóalak nem is adathozható a 18. század előttről: „az önálló *kén* szó a régi és a népnelvben most is élő *kén-kő* meg az utóbb mutatkozó *kén gyertya* összetételekből csak a XVIII. század elején keletkezett nyelvújítási elvonás” (Munkácsi 1928: 313; az adatok tekintetében l. még: NyŰSz., vö. TESz., EWUng., l. továbbá: ÉrtSz.² *kénkő*: „1. rég Kén. 2. Vulkáni kitöréskor hulló kénes kődarab”). A régi magyar nyelvben a *kénkő* tehát 'kén' jelentésben volt használatos, mára a *kénkő* elavult, kivéve a bibliafordítási hagyomány archaizmusát, ami azonban – mai értelmesítés okán – részben téves képzetet kelt. Így nem kizárt, hogy az ÉrtSz.² „mai”, 2. jelentését a bibliai locus gyakori (R.) m. *kénkő* fordítása ihlette. (Vö. még: ÉrtSz.² *kénköves*: „*rég irod* Égő ként tartalmazó. | Kénes szagú.”)

2.2. Más magyarázatot feltételez az a geológiai vizsgálat, mely Szodoma környékén újabb kori süllyedést mutatott ki (vö. Biblia 1973: 65; BG. 68.). A Holt-tenger déli mellékén végbement szeizmikus földmozgás gázkitöréssel járhatott együtt. A Holt-tenger medencéjének déli része mindenesetre földtanilag újabb, megsüllyedt, máig instabil mederrész. Ide kapcsolható talán a MTörv-ben a *kén* mellett említett *só* is: a területet a Holt-tengerből származó sóréteg vonhatta be (vö. Lót feleségének sóoszloppá válása, Ter 19, 26; ugyanakkor *Szodoma* városának nevét később és ma is egy söt tartalmazó hegy neve őrzi, BibliaiLex. *Szodoma*). Ez esetben a természeti katasztrófát az üledékes, igen gyúlékony terméskén égése kísérhette. Figyelemre méltó, hogy a deuteronomikus hagyomány leírása lényegében ennek a feltételezésnek felel meg: „kiegöti kénkövel és forró sóval (...) hasonlóan a felforgatott Szodomához” (MTörv 29, 23 [22]).

2.3. Ismét más magyarázat szerint a kén és a tűz egymást érő villámokból származik. A villámoknak is lehetett kénes szaga. Nem elképzelhetetlen, hogy a villámok felgyújtották az azon a vidéken bőségesen található bitument (a kén és a bitumen együttes említésére l. Iz 34, 9: „[Edom] patakjai szurokká változnak, termőföldje kénné, földje égő szurokká lesz”), a katasztrófát pedig az előző magyarázatban említett földrengés, illetve süllyedés tetézhette (vö. Biblia 1930: 62). (A latinban mindenesetre a *sulphur* 'kén' szó olykor metonimikusan 'villám' jelentésben is előfordul, azon megfontolás alapján, hogy a villám „kénzagot terjeszt”, Finály 1884. *sulfur*.)

2.4. Egy további – kevésbé valószínű – magyarázat szerint a „kén- vagy kénes eső [...] azon sárga színű eső, melly [...] úgy támad, hogy a virágoknak sárga himporát a szél elragadja 's a fölhők közé vegyíti, mellyek azt esőtsöppökben a földre hullatják” (Kunoss 1835: 26, jegyz., vö. még: CzF. *kéneső* I; PallasLex. *Kénkő-eső*). Bár kizártnak tartható, hogy egy efféle jelenség városok pusztulását okozta volna, mégis figyelemre méltó ez az elgondolás abból a szempontból, hogy a *kéneső* kifejezést – tévesen, engedve a későbbiekben vizsgálandó népetimológiának – a *véreső*, *tűzeső*, *békaeső* és *kőeső* kifejezések sorába állítja (Kunoss 1835: 26).

2.5. Bármi is legyen e vidék pusztulásának természettudományos magyarázata, a bibliai hagyomány következetesen állítja, hogy a természeti katasztrófa mögött – ugyanígy a *kén* minden bibliai előfordulására vonatkozóan – Isten büntetése áll.

3. Fennmaradt legkorábbi (középkori) összefüggő bibliafordításaink közül a következők említik a Szodoma pusztulására vonatkozó helyeket: mindhárom szövegrészlet (Ter

19, 24; MTörv 29, 23 [22]; Lk 17, 29) olvasható a Jordánszky-kódexben (1516–19), ezen kívül a Lukács evangéliumbeli helyet korábról még a Münchener Kódex (1466) kínálja.

3.1. A Teremtés könyvében leírt történet részlete a Jordánszky-kódexből (az eredeti szövegből átírva): „Wr ýften azerth boczata Sodomara gom|orrara / Adamára Sebýmra [olv: Seboimra] mýnd hw̄ [olv: ő] Tartományra Nagý keenkóves effet es tý-|zeth menyból” (JordK. fol. ix r.). Figyelemre méltó, hogy a latin megfelelőből („Igitur Dominus pluit super Sodomam et Gomorrhham sulphur et ignem a Domino de caelo”) kimaradt a redundánsnak érzett *a Domino* ’az Úrtól’, a szöveg ugyanakkor kiegészült – talán glosszára visszavezethetően – a MTörv többletével (Adama és Cebojim, Vulg. *Seboim*), ezen kívül egy hozzátoldással: „mind ő tartományira”, mely egyik szövegváltozatban sem szerepel, továbbá a katasztrófa súlyosságát még erőteljesebben érzékeltető „nagy” jelzővel.

A MTörv szövegrészlete a JordK. fordításában: „lathwan az oly fednek vezedelmyt es beteg|-feeghyt / mýnemew keenkw̄el / es napnak hewfeegheewel eeghetý wgý hogý foha ne | mývelheffek / es semý zeld fýwet ne ter|emczen / Sodomanak Gomorranak Ad-|amenak es Seboýnnak el sýllezteeseen-|ek peldaýara / kýket wr ýften el sýllezte | ew nagý haraghýaban” (JordK. fol. Lxxiii v.; itt a 25. capitulum). A fordítás egy lényeges eltérést mutat a latin bibliaiszövegtől: a *salis ardore* ’forró sóval’ kifejezésben a *salis*-t *solis*-nak olvassa, így a szerkezet jelentése: ’a nap hevétől’ lesz. Ezen kívül a fordító az Úr haragja erejének érzékeltetésére itt is beszúr egy „nagy” jelzőt.

A Lukács evangéliumbeli leírás a következőképpen szerepel a JordK.-ben: „mell / napon ký meene loth Sodomabol / ýften týzet es kenkóweth boczata menyból es mýnd el veztee hw̄keth” (JordK. fol. [2. levélszámozási sorozat] xlii v.). A fordítás ez esetben szó szerint igazodik a latin megfelelőhöz. Az egyetlen nem jelentős eltérés: a szöveg kiegészül a latin részletből hiányzó, de odaértendő *Deus* magyar megfelelőjével.

3.2. Az utóbbi, evangéliumbeli hely a Münchener Kódexben ekként olvasható: „Mel’ napō ke· ki mēnē lot fōdomabol ēfē tūzēt τ būdōs kēnēsōt mēnbōl” (MünchK. 76 rb [305]). Figyelemre méltó, hogy első fennmaradt bibliafordításunk – a JordK.-től eltérően – nem egészíti ki a szövegrészletet a hiányzó alannyal. Megmarad továbbá a *tūz* és a *kēn* sorrendje is. A *būdōs* jelző ugyanakkor a fordító betoldása. (A *kēn* valóban *būdōs* és fojtogató, vö. a fentebb idézett Plinius-szövegrészlettel.)

3.3. A JordK. három, a rendelkezésünkre álló latin szövegváltozathoz különbözőképpen viszonyuló részlete közül kettőben (Ter és Lk) szerepel a „pluit ignem et sulphur” kifejezés, illetőleg annak magyar megfelelője. A szerkezet fordításának a nehézségét az adja, hogy a *pluit* ’esőt hullat’ ige személyes alannyal kiegészülő használata szokatlan a magyar nyelvérzék számára, különösen, ha ezenfelül tárgya is van: **valaki valamit es(t)et (esőként hullat)*. A kérdéses szerkezet magyarítása a JordK.-ben kétféleképpen történik.

A Lukács evangéliumbeli szöveg fordítása transzparens: „ýften týzet es kenkóweth boczata menyból”. A latin *pluit* megfelelője a *bocsáta* ige, mely azonban nem feltétlenül tartalmazza a *pluit* jelentésében meglévő irányjelölés, a fentről történő leesés mozzanatát. Ezt persze némiképp pótolja a szövegben szereplő *mennyből* határozó.

A JordK. a *pluit* fordítására a Teremtés könyvének szövegrészletében ugyancsak a *bocsát* igét alkalmazza, ám a kifejezés elemei itt a közbeékelte helynevek miatt mesz-

szebb kerültek egymástól: „Wr yften azerth boczata Sodomara gom|orrara / Adamára Sebýmra mýnd hw Tartomanýra Nagy keenköves effet es tý-|zeth menyból”. A fordító talán emiatt érzi szükségét annak, hogy a *pluit* ige *bocsáta* fordítását megerősítse (a irányjelölést pontosító) *eset* ’esőt’ főnévvel, mely átveszi az eredeti tárgy ragját, így – az *ignem et sulphur* sorrendjének cseréjével – a *sulphur* fordítása *kénköves eset* megfelelővel történik. A sorrend cseréjének esetleg az lehet a magyarázata, hogy a **bocsáta* (tüzes esőt és) ként fordítás furcsábbban hatott volna. A sorrend megfordítása után azonban a *tűz* mellé immár nem kívánta ismét kitenni az *eső*-t.

3.4. A korábbi, Müncheneri Kódexbeli fordítás másként oldja meg a latin *pluit* visszaadásának nehézségét. Latin mintára az *esik* igét (az itt ki nem tett *Isten* alanyt ráértve) személyes, tárgyas igeként használja: *ese* ’es(t)et’. Ennek ellenére kiegészíti a *kén*-t az *eső* főnévvel, de a két szó kapcsolatát nem jelzős szerkezetként, hanem összetett szóként alkalmazza, továbbá hozzákapcsolja a *büdös* jelzőt, amely nyilvánvalóan önkényes betoldás. Mi lehet eljárásának a magyarázata?

Fordítónk számára (mint valószínűleg bárki más számára) problémát jelenthet, hogy sose látott (láttunk) ként esni. A ként elsősorban érezzük, jelenlétét jellegzetesen kellemetlen (büdös) szaga teszi egyértelművé. Efféle tapasztalata a fordítónak is lehetett, melytől nemigen tudott – s talán nem is akart – szabadulni. Feltehetően ezért került bele a fordításba a *büdös* jelző, bár az sem teljesen elképzelhetetlen, hogy a kén régi magyar nyelvjárási *büdöskő* megnevezése is ismeretes volt számára (l. SZT. *büdöskő*, vö. ÜMTSz.).

A bibliai szöveg szerint Isten (a tűz mellett) ként hullatott az égből. Ennek a leírásnak magyarázatául – a természettudományosak mellé (vö. 2.) – egy stilisztikai megfontolás is kínálkozik. Nem lehet kizárni, hogy a latin szövegváltozatban egy stilisztikai alakzat, a hendiadyoin áll előttünk. Az *ignem et sulphur* értelmezése eszerint: ’kénés tüzet’ lenne, azaz az Úristen „kénzagú tüzesőt” hullatott Szodomára, amely megfelelhet a vulkánkitöréssel kapcsolatos, Plinius által leírt természeti jelenségnek, de más elfogadható természettudományos magyarázat látványos kísérőjelensége is lehetett. Mindenesetre a „tűz és kén” kifejezés jelentése (hendiadyoinként) ’kénés tűz’ az alábbi bibliai helyeken: Jel 14, 10; 20, 9; 21, 8 (mindezt egyértelművé teszi az ugyanazon tóra vonatkozó negyedik leírás: „in stagnum ignis ardentis sulphure”, azaz – teljesen szó szerinti fordításban – ’kénnel/kéntől égő tűz tavába’, Jel 19, 20).

Mindezek alapján a MünchK. fordítóját – bármilyen ismeretek is motiválták – nem marasztalhatjuk el a *büdös* jelző betoldásáért. Emellett a lehető legjobb (nyelvi) megoldást keresi akkor is, amikor az általa korábról ismert (ha nem, akkor esetleg alkalmi szóalkotással létrehozott), szóösszetételnek gondolt *kénéső* kifejezést a fordításába illeszti. Fordítónk ugyanakkor az alkímiában igencsak járatan lehetett, mivel a figyelmét elkerülte, hogy látszólag sikeres fordítása nem mást állít, mint hogy „higany hullt Szodomára”.

4. A *kénéső* a régi magyar nyelvben a higany legáltalánosabb megnevezéséül szolgált (NySz., MTsz., TESz.). A régiségben használatos további elnevezései az *eleven ezüst* (Kóssa 1909: 41), illetve az *eleven kénéső* (Zsinka 1927: 370). Ez utóbbira l. pl. Pázmány: „Azt írja Szent Jakab; hogy a nyelv (...) nyughatatlan gonoszság. Mint az eleven kénéső, mindenkor mozog” (VM. 3: 76).

A *kéneső* szót mai nyelvjárásaink is ismerik (vö. ÚMTsz.; l. még: „Eleven mint a kén-eső” ~ „Olyan mint a higany” – az eleven gyermekről, l. SzólKrn., vö. Vozáry 1916: 92).

4.1. A ’higany’ jelentésű *kéneső* a *kén*-nel semmiféle etimológiai kapcsolatban nem áll. Ótörök eredetű jövevényszavunk a török *kenesu* ~ *könesu* szóra vezethető vissza, melynek (a higany fertőtlenítő hatására utaló) jelentése: ’élősdiek ellen használt folyadék’ < tör. *kene* ~ *kenä* ~ *könä* ’kullancs, atka’ + tör. *su* ~ csuv. tör. *šiv* ~ (ótör. *sub* >) *suβ* ’víz’; (l. TESz.; vö. Szabadváry 1998: 102; Róna-Tas-Berta-Károly 2011: 525–7). Ezt az egyebekben általánosan elfogadott etimológiát igencsak megtámogatja az a tény, hogy az úgynevezett *huszárzsír*-t (3–5 tömegszázalék higanyt tartalmazó kenőcsöt) még az első világháború idején is használták élősvi állatok (pl. lapostetű) irtására (Boksay 1985: 111, Keglevich 2006: 250).

Hangtani alapon a szó valószínűleg csuvasos török eredetű, de az sem teljesen kizárt, hogy a *kéneső* -t mutató alakváltozata már igen korai népetimológia eredménye (a *kén*[*kő*] és az *eső* beleértésével), az *s* > *š* hangcsere talán ezzel is magyarázható (l. TESz.; Gombocz emellett felveti esetleges újabb, kun eredetét: 1907: 254).

4.2. Mindenesetre a szó további alakváltozataiban is meghatározó a népetimológia: *eleven kényes*, *eleven kényöcse*, *eleven kényös*, *kénasó*, *kényesítő*, *kényeső*, *kinasó*, *kíneső*, *kinyesítő*, *kinyes üög* stb. (l. MTsz.; Gombocz 1907: 253–4, 1909: 45; Munkácsi 1928: 314; TESz.; ÚMTsz. stb.). Az általánossá vált *kéneső* alakváltozat – újabb kori – népetimológias értelmezését a következőképpen támogatja meg Keglevich: „a *kéneső* elnevezés népi etimológiája: a cinóber (HgS) pörkölésekor a higany cseppenként leül a környezetben” (2006: 251; vö. korábban Boksay 1985: 110).

A népetimológia egy másik, sajátos változata a CzF. szótár által kínált tudós etimológia. A szótár szerint a *kéneső* neve a *kén*-ből származik, az összekötő kapocs a kén és higanyt is tartalmazó kőzet – a fentebb említett cinóber – lenne (CzF. *higany*, *kéneső* 2).

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a *kéneső* kiveendő a fentebb említett *véreső*, *tűzeső*, *békaeső* és *kőeső* (Kunoss 1835: 26, jegyz.), illetve *daraeső*, *déreső*, *jégeső* (vö. TESz. *kén*) kifejezések sorából. Elképzelhető továbbá, hogy a 2.4. pontban leírt természeti jelenség elnevezése sem más, mint tudós etimológia, amely lényegében szakirodalomról szakirodalomra vándorol (Kunoss 1835: 26, jegyz.; CzF. *kéneső* 1; PallasLex. stb.).

4.3. A ma használatos *higany* nyelvújítási szó, Bugát Pál szóalkotása 1828-ból (l. NyÚSz.; vö. Boksay 1985: 111). A kémiai nomenklatúra magyarításában igen eleven *-any/-eny* (< *any-ag* [< lat. *mater-ia* „tükörfordítása”]; minta: *ar-any*) képzővel alakult, jelentése tkp. ’híg anyag’.

Schuster János nyomán használatba került a *szerdany* megnevezés is (< *szerdá*, vö. pl. ang. *mercury*, fr. *mercure*, ol. *mercurio* ’higany’ < lat. *dies Mercurii* ’szerda’; ti. az alkímiában a szerdához, illetve végső soron a Merkúr bolygóhoz rendelt elem), ám az a *higany* mellett tisztavíz életűnek bizonyult.

A gigantikus méretű kémiai szaknyelv-magyarítást mindössze néhány kifejezés élte túl: a *szénkéneg*, a *horgany* és a *higany*. A *higany* annak ellenére maradt fenn, hogy az elemnek volt régi magyar megnevezése. Bár Ilosvay Lajos, a műegyetem tanszékvezető tanára a 19. század végén igyekezett a tudományos terminológiába visszaemlíteni, azaz a szaknyelv számára megmenteni a *kéneső* szót, próbálkozása nem vezetett eredményre. A szaknyelvi „erőpróbából” a nyelvújítási *higany* került ki győztesen. Ennek okai a

következők lehettek: 1. A kémikusokat minden bizonnyal zavarta az elem nevének *kén*-résztele. 2. A *higany* megnevezés nagyon jól megfelelt a Berzelius által 1814-ben ajánlott, immár nemzetközivé vált vegyjelnek: *Hg*, mely az elem tudományos latin nevéből származik: *hydrargium* (< gör. *hüdór* 'víz' + *argürosz* 'ezüst' ← gör. *argürosz khütosz* 'higany; tkp. folyékony ezüst'; vö. lat. *argentum vivum* 'higany; tkp. élő, eleven ezüst'). (Vö. még: Szabadváry 1998: 102, Keglevich 2006: 251).

4.4. A *kéneső* 'higany' ugyanakkor nem szorult ki teljesen a nyelvhasználatból, nyelvjárásaink – mint említettük – ma is ismerik. Olykor azonban a (főként ismeretterjesztő jellegű) kémiai szaknyelvben is felbukkan: vagy (zárójelben) mint a higany régi neve, vagy például a mercurifulminát (a Hovard-féle durranópor) *durranó kéneső* elnevezésében.

5. A Münchener Kódex *büdös kéneső* kifejezése azonban – természetesen – nem a higany történeti említései közt tartandó számon (Gombocz 1907: 254, helyesen a TESz. is, l. *kén*), tehát nem higany hullt Szodomára. Mindössze a következő történhetett: 1. a MünchK. bibliafordítója ismerte a *kéneső* kifejezést, de pontos jelentésével nem volt tisztában, így népetimológiás értelmezés nyomán fordításszövegébe történő beillesztése pompás megoldásnak tűnhetett számára; vagy 2. maga alkotta spontán szóalkotással, mit sem sejtve arról, hogy e szó teljesen más jelentésben már eleme a nyelvnek, ezzel pedig öntudatlanul alkalmi (és egyebekben zavaró) homonímiát teremtett.

A későbbi bibliafordítók – nyilván a *kéneső* 'higany' jelentésének ismeretében – kényesen kerültek e kifejezés alkalmazását a Szodomabeli események leírásának magyarázása során. Csupán újabb bibliafordításaink egy némelyike „dőlt be” (a *kéneső* szó köznyelvből való kiszorulása okán) a kínálkozó népetimológiás transzparenciának (mint pl. a közkeletű modern katolikus fordítás, vö. „*kén- és tűzesőt*” Ter 19, 24; illetve „*tüzes kéneső esett az égből*” Lk 17, 29; Biblia 1973), ekként lépve legelső fennmaradt magyar bibliánk fordítójának a nyomába.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a MünchK.-ben és egyes modern fordításokban a Szodoma büntetéseként említett, égből hulló *kéneső* – mely immár ötödfél század alatt sem gyökeresedett meg (mert eltérő jelentése okán nem is gyökeresedhetett meg) a bibliai műveltségben, s melyet mégis életben tart a bibliai hely megszámlálhatatlan, folklorizálódott felemlítése (vö. legújabbban a vonatkozó számtalan internetes előfordulással) – feltehetően eredendően is félreértés, illetve egyszerű tévedés.

Hivatkozások

- BG. = *La Bibbia di Gerusalemme*. 1990. Sotto la direzione di F. Vattioni. Nona edizione. Edizioni Dehoniane, Bologna.
- Biblia 1930. = *Ószövetségi Szentírás a Vulgata szerint*. 1930. Első kötet. Szent István-Társulat, Budapest.
- Biblia 1973. = *A Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, Budapest.
- BibliaiLex. = Herbert Haag, *Bibliai Lexikon*. 1989. Szent István Társulat, Budapest.

- Boksay Zoltán 1985. *A kéneső és a kénkő etimológiájához. Magyar Nyelvőr* 109: 110–2.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Finály Henrik 1884. *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1907. Régi török jövevényszavaink. 6. közlemény. *Magyar Nyelv* 3: 250–63.
- Gombocz Zoltán 1909. Pótlékok a tájszótárhoz. *Magyar Nyelv* 5: 44–5.
- JordK. = *A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről [1516–1519]*. 1984. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött (...) kódex szövegének olvasata. Szöveggondozás, olvasat: Lázs Sándor. Helikon Kiadó, Budapest.
- Keglevich Kristóf 2006. Nendtvich Károly és magyar nyelvű kémiája. *Középiskolai Kémiai Lapok. A Magyar Kémikusok Egyesülete Kémia tanári Szakosztályának folyóirata* 33. (2006): 245–52.
- Kóssa Gyula 1909. Adatok nyelvünk történetéhez. Régi magyar gyógyszernevek. *Magyar Nyelv* 5: 39–41.
- Kunoss Endre 1835. A' levegői tüneményekről. *Tudományos Gyűjtemény* 19/9: 10–33.
- MTsz. = Szinnyi József 1893–1901. *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest.
- Munkácsi Bernát 1928. Kén. *Nyelvtudományi Közlemények* 47: 313–4.
- MünchK. = *A Münchener Kódex 1466-ból*. Szerk. Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- NEB. 1995. = *New English Bible*. The Bible Societies, Oxford–Cambridge.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest.
- NyŰSz. = Szily Kálmán 1902–1908. *A magyar nyelvújítás szótára* 1–2. Hornyánszky, Budapest.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. 1893–1900. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Pázmány VM. = *Pázmány Péter. Válogatás műveiből* 1–3. 1983. Az írásokat válogatták: Őry Miklós – Szabó Ferenc – Vass Péter. Szent István Társulat, Budapest.
- Plinius = *Plinius Minor*. 1958. Edidit Mauritius Schuster. Teubner, Leipzig. (Magyar fordításban: Ifjabb Plinius, *Levelek*. Ford. Borzsák István, Maróti Egon, Muraközy Gyula, Szepessy Tibor. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981.)
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád – Károly, László 2011. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Szabadváry Ferenc 1998. *A magyar kémia művelődéstörténete*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- SzólKm. = O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–[13]. 1975–[2009]. Főszerk. [1–7.] Szabó T. Attila, [8–11.] Vámszer Márta, [12] Kósa Ferenc, [13] Fazakas Emese. [1–4.] Kriterion

- Könyvkiadó, Bukarest, [5–8.] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–13.] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vozáry Gyula 1916. Népnyelv. Szólási hasonlatok. *Magyar Nyelv* 12: 91–3.
- Vulgata (Vulg.) = *Biblia Sacra juxta Vulgatum Clementinam*. Desclée et Socii, Romae–Tornaci–Parisiis.
- Zsinka Ferenc 1927. Nyelvtörténeti adatok. *Magyar Nyelv* 23: 370–2.

Summary

Did mercury fall on Sodom?

Or: the Bible translator's encounter with alchemy

According to the biblical story, the destruction of Sodom and Gomorrah was caused by “brimstone and fire” raining from heaven (Gen.² 19:24). The Bible mentions brimstone fifteen times, in each case as a means of disaster, ruination, or annihilation, representing God’s punishment (or, in one case, a tribulation). In five cases, three of which refer to Sodom and Gomorrah, destruction comes from heaven in the form of a rain of fire and brimstone. The Bible translators of Hungarian codices typically follow the Latin text verbatim. However, the translator of the first extant Hungarian translation of the Bible, the Munich Codex, perhaps in an attempt to make the expression sound more Hungarian-like, uses the word *kénesőt* ‘sulphuric rain-acc.’ in the relevant passage of the New Testament (Luke 17:29), repeating the verb *esik* ‘fall’ in the form of compounding *eső* ‘rain’ with *kén* ‘sulphur’. In fact, the result of what appears to be an ad hoc coinage happened to be homophonous with the contemporary word for ‘mercury’. But *kéneső* ‘mercury’ is not etymologically related to *kén* ‘sulphur’; it is a loanword coming from Turkic *kenesu* ~ *könesu* ‘liquid parasiticide’ (cf. the Hungarian Historical and Etymological Dictionary). Today’s word for ‘mercury’, *higany*, comes from the age of the Language Reform; it is Pál Bugát’s coinage from 1828. On the other hand, *kéneső* ‘mercury’ is not completely obsolete: it is still used in some dialects. Later translations typically avoid this ambiguous expression; nevertheless, this folklorised word with its folk etymology-based meaning ‘sulphur falling from the sky’ crops up again and again in translations of the Bible. The latest occurrence can be found in a recent Catholic translation (Biblia [Bible] 1973).